

NATTVERDFREKVENNS I ET HISTORISK PERSPEKTIV

Noen innspill til kirkens historie i Norge

I vårt land er menighetshistorie et forsømt kapittel, og dermed historien om nådemidlenes bruk. Det gjelder også temaet nattverdfrekvens – sognebudet medregnet. Hvor mange var kommunikanter? Hvem var de? Hvor ofte gikk de “til alters”? Hvor bodde de? Gamle kommunikantprotokoller vet å fortelle en del. Generelle oversikter sier noe om nedgangs- og oppgangstider, men kamuflerer store regionale forskjeller over tid.

Biskop Eivind Berggrav var den siste Håloyg-bispen som så hele Nord-Norge i et fugleperspektiv. Gjennom sogneprestenes innberetninger og egne visitasreiser erfarte han store ulikheter og skrev boken “Spennings land” (1937). Min studie om forholdet utmeldingsstati-stikk og lestadiansk gruppevirksomhet bekreftet Berggravs bilde, min på sognenivå. Den kirkelige folketradisjon viste størst resistens i de sogn med samisk kultur og lestadiansk gruppevirksomhet. En menighetsprest vil kunne bidra til nådemidlenes historie med et nyansert bilde. Med denne innfallsvinkel vil kirkens historie i vårt land avdekke forholdet mellom messe og folk, belyse de sosiokulturelle vilkår for både offentlig og privat læreformidling, og dertil begrunne bibelske arbeidsoppgaver for både prest og lekfolk. I denne artikkel trekker jeg noen linjer gjennom kirkens historie med særlig henblikk på nattverdfrekvens.

Hva gir Herrens Nattverd tiltrekningskraft?

Svaret fremgår av nattverdets historie i de første kristengenerasjoner og av den wittenbergske kirkereformasjon: *Kristi sakramentale gaveunder i den forsamlede menighet.*

Hvor Kristi skapende allmaktsord står i sentrum, der virker Den Hellige Ånd, kaller og opplyser, og skaper troen ved gave-evangeliet. De himmelske gaver i synlige skikkelser tiltrekker og drar dømte mennesker til Herrens bord. De samler seg om sin prest og mottar Kristi gaver av hans hånd. De har kommunion (communio = samfunn) i den virkelighet som Kristi ord skaper – kirkens samfunn som lemmer i Kristi kirkelegeme. Det bygges en menighet med Ord og Sakrament. Til ringvirkningene hører den nærhet mellom messe og menighet som preget kirkens liv inn på 300-tallet, da massetilstrømming omdannet kirken til ”folkekirker” og avstanden økte.

Ved inngangen til middelalderen sank nattverdfrekvensen. Kirken tilpasset seg den allmenne folketro i det private rom, og opptok skikker fra magiens tankeverden om ”gjort gjerning”. Det sentrale i nytestamentlig gudstjenesteliv – Ord og Sakrament – ble perifert. Ifølge Jürgen Diestelmann, ble det vanlig å motta sakramentet 3-4 ganger i året. Et nytt bunnivå var nådd da 4. *Lateran-konsil i år 1215* krevde altergang minst én gang om året, merkelig nok uten begrunnelse i Kristi testamentord! *Basel-konsilet i 1435* gikk inn for økt nattverdfrekvens, men møtte motstand fra mange hold. I klostre og religiøse kommuniteter ble messen sjelden feiret oftere enn én gang i måneden, og lekfolk som gikk til alters oftere enn to ganger året, ble ansett for særlig fromme.

Årsaken til denne indrekirkelige fremmedgjøring må søkes i kirkelæren – konkret uttrykt i prestens *privatmesser* for levende og døde. Presten holdt messe i menighetens fravær. En medvirkende årsak var en avskrekkende lære om rett beredelse og verdig sakramentmottagelse (jf pietismens krav til anger, ydmykhet osv). Motiveringen var ikke lenger Kristi sakramentale gaveunder, men verdige trengende. Desto viktigere ble en mengde menneskepåfunn i messens periferi - velsignelseshandlinger, prosesjoner, våkenetter (vigilier), valfarter og andre skikker fjernt fra underet i messen. Noe lignende skjedde i moderne tid på luthersk kirkemark, hvor messen kom i skyggen av menneskeskapte virksomheter i en sideordnet kirkestruktur og i satellitt-lignende menighetsaktiviteter.

Det tok tid før kirkens reformasjon medførte økt nattverdfrekvens. Kommunikantprotokollen i Wittenberg viser, ifølge Diestelmann, at utover i 1520-årene deltok normalt 10-13 nattverdgjester på en vanlig søndag. Først måtte en bibelsk begrunnet undervisning være tilgjengelig for folk, samtidig som utålmodige ånder krevde drastiske reformer og anklaget Luther for å stanse reformasjonen ”på halvveien”. Luthers visitasreise i kurfyrstedømmet Sachsen ble foranledningen til hans Lille Katekisme, først utgitt som ”hustavler” i 1528. Hvor kunnskapen om lov og evangelium beredte grunnen, var tiden inne for en evangelisk messeliturgi. Fattige menigheter hadde ikke råd til ny alterbok. Løsningen kom med Luthers ”Deutsche Messe” (1526). Man skar ut de sidene hvor ”messens canon” stod, og sydde inn arkene med den evangeliske nattverdliturgien, forteller Diestelmann. Da den ble iverksatt i menigheten, hadde den antatt kirkens reformasjon fra samme søndag.

Ved inngangen til 1530-årene skjedde den store forandring, men avgrenset til menigheter hvor den wittenbergske reformasjon vant fram med gave-evangeliet, og Kristi gaveunder ble oppdaget i Herrens Nattverd. Massealterganger ble mange steder en søndaglig foreteelse, og den lutherske prest brukte lørdagen til å høre skriftemål og absolvere. Det skjedde en gjenforening av folkefromhet og alterets sakrament i ”martinistenes” kirkehus. Det vakte oppsikt. Noe lignende hadde ikke skjedd siden de første kristengenerasjoner.

Søndaglig messefeiring ble et mål for Romerkirkens motreformasjon, og snart fulgte et lignende oppsving på det hold. Nedgangen kom med jansenisme og opplysningsfilosofi på 1600- og 1700-tallet. På evangelisk-luthersk kirkemark (på kontinentet) fulgte en lignende nedgang under pietismens og rasjonalismens inntog. Noen oversikt over endret nattverdfrekvens i Norden kjenner jeg ikke til. De demografiske forhold tilsier store forskjeller mellom by og land.

I Norge gikk overgangen til evangelisk kristendom tregt, og det hendte at landsens prester møtte voldelig motstand. I vidstrakte prestegjeld stod de fleste kirkene ubrukt i vinterhalvåret. Den gamle middelalderskikk med 1-2 alterganger i året hang igjen, og antok form av massealterganger under bestemte kirkehelger. Dette bilde fremgår indirekte av massealtergangenes opphør utover i siste halvdel av 1800-tallet. Med modernismens idéer fulgt en individualistisk tankegang som var ”communionen” fremmed. En annen påvirkning var pietistisk vekkellesforkynnelse. Den ville erstatte vanekristendom med troens gjennombrudd i angrens smerte. Nattverd gjestene ble få, og ”høymesse med nattverd” unntaket.

I Romerkirken gjenvant messen sin posisjon med den liturgiske bevegelse fra begynnelsen på 1900-tallet. Hos oss ble forestillingen etablert, at søndaglig messe og ofte altergang var ”noe katolsk noe”. Glemte var den gammellutherske sakramentfromhet og kirkepraksis. Man var døpt og konfirmert, men fremmed for messens gave-under. I sentrum for ”kristenlivet” stod det kristelig-etiske menneske med dets livsytringer, fremmedgjort for menighetslemmers kommunion i Kristi legeme på dåpens grunn. Dette skjedde i stats- og folkekirker som for lenge siden var blitt evangelisk-lutherske av formalitet.

Moderne nattverdpraksis i den norske kirkesituasjon

Den ”åpne” kommunion er en frukt av den moderne ekumenisme, første gang praktisert under KFUM’s verdenskongress i London, sommeren 1857. Av praktiske hensyn, og under skinn av broderlig kjærlighet, ble det gitt adgang for den enkelte deltager å komme på eget ansvar, det vil si uten hensyn til konfesjon og kirketilhørighet.

Historisk sett, var ”open communion” et menneskeopfunn i strid med kirkens rettspraksis siden aposteltiden, og derfor ukjent for den gamle kirke og de lutherske lærefedre. Den apostoliske retts- og læretradisjon demonstrerte ærefrykt for kirkens Kristus-samfunn: Enhetens Herre over enhetens sakrament krever enig bekjennelse. Kristus-bekjennelsen, læren og retten hører uatskillelig sammen. Den nye praksis tilslørte Herrens måltid, holdt i splittelsens tegn, og demonstrerte uforstand på Kristi testamentord (Gal 3:15, 1 Kor 11:17ff).

Den åpne kommunionpraksis fikk stor utbredelse på kort tid.. Det var som om en demning brast. Frafallet var forberedt i hjertene for lenge siden. I praksis ble Herrens Nattverd innordnet den moderne ekumenisme og den praktiske fornuft.

Hvor den gamle kirke gjenoppbygges i frihet fra det stats- og folkekirkelige fangenskap, ligger mulighetene åpne for nattverdens gjenreisning i samsvar med den apostoliske lære og rettspraksis fra den gamle kirke (WEkert). Den wittenbergske reformasjon medførte provisorie-løsninger i en nødssituasjon. Med hensyn til undervisning, skriftemål og nattverdpraksis, har lutherske prester nok å gripe fatt i.

Siden slutten av 1800 var ”vennesamfunnet” blitt den kristelig-sosiale motor i virksomheter for ytre og indre misjon. Sognemenigheten med dens husfedre hørte fortiden til. Landsdekkende organisasjoner vokste fram. De som var av lavkirkelig-biblistisk observans, fremstod som ”et myndig lekfolk” etter mønster fra det liberale folkedemokrati. Bedehuset ble stedet for ”misjonsfolket”, og for mange det sakramentløse kirkehjem. I den radikale ”lekmannsrørsla” ble såkalt ”frinattverd” løsningen fra 1890-tallet av, og nattverdforvalter et verv på omgang (det abstrakt-funksjonelle embete). Til de sosiale forutsetninger hørte prestemangel og lav gudstjenestefrekvens. Til de læremessige forutsetninger hørte fremveksten av den liberale teologi med dens ambisjoner om en kulturtilpasset kristendom på modernismens vilkår.

Kirkens rett lot til å være glemt, både menighetsrett, pastoralrett og synodalrett. Statlig enevoldsrett og parlamentarisme – representert ved statsmaktene Kirkeregjering og Storting, hadde kontrollen over kirkens gudstjenesteordninger. I det kirkerettslige tomrom var det fritt fram for den demokratiske rettighetstenkning med krav om en kirkeordning organisert ”til topps”. Første steg var sognevisse menighetsråd (1920). Den såkalte ”spenningen i norsk kirkeliv” ble forsterket med fremveksten av konkurrerende ordninger formet av modernismens idéer.

Hvor forenings- og bedehusvirksomhet dro fordel av bosettingsmønsteret, bidro den individsentrerte opplevelsesmystikk til folkets fremmedgjøring for Kristi gaveunder i messen. Sammenhengen mellom Ord og Sakrament ble glemt, og mange steder ble gudstjenesten i kirkehuset gjennomført med møteprofil, hvor presten minnet om en emissær i kappe og krage. Andre demonstrerte sin posisjon som kongens embetsmann i korrekte former. Poenget her er kirkens sekularisering *innenfra*, fremmedgjort for messens gavestruktur og den sakramentale forening. Vekten var lagt på kulturtilpasning til menneskers tanker og behov, og med denne vektlegging ville kirken med stor konsekvens bli en funksjon av modernitetens samfunn og skifte konfesjon i samsvar med folkets yndlingsverdier og fellesverdier. Avstanden mellom

messe og folk økte i samme grad som ”kristenfolk” og folkestyre toget inn med selvbestemte arbeidsformer, tilbud og virksomheter. Kirkenøden har mange ansikter.

I Den norske kirke økte nattverdfrekvensen fra 1930-årene av (iflg statistikkene i ”Norvegia Sacra”, årbok for Den norske kirke). Det store oppsving kom i etterkrigstiden. I de nordiske folkekirker sett under ett, varslet økt nattverdfrekvens kirkens situasjon i det sekulær-liberale samfunn. Den økte nattverdfrekvens varslet ingen tilnærming mellom messe og folk, men oftere altergang blant kirkegjengerne, vesentlig fordi nattverden ble forkynt. Men ble det sakramentale under gjennoppdaget? Knappt noe peker i den retning. I så fall ville det merkes i læren om kirkefelleskap og det evangeliske presteembete. Messen ble forstått ”nedenfra”, med vekt på det personlige vitnesbyrd og det kristelig-sosiale fellesskap.

I 1950-årene ble idealene fra den organiserte lekmannsaktivitet overført til menighetsrådets ansvarsområde. ”Menighetsarbeid” ble noe annet enn samarbeidet mellom prest og lekfolk om Ord og Sakrament, slik liturgien oppfordrer til med sine ”la oss be, la oss bekjenne, ta imot” osv. Idealet ble den livlige menighet med de mange gruppeaktiviteter, alt etter deltagernes alder, kjønn og interesser. Sant nok, et ordnet nådemiddelfellesskap krever støtte-tiltak av diakonal karakter, men her er poenget aktivitetenes innordnet ulike mål, i stadig rundgang lik satellitter rundt Kristi virksomme nærvær i den forsamlede menighet. Typisk var utlysningen av hjelpeprest-stillingen, med ”særlig ansvar for ungdomsarbeidet”. Tusenvis av mennesker i vårt land har deltatt i denne runddans og i årenes løp flyttet fra den ene aktivitet til den andre. De fleste forsvant i kirkens periferi. Hvorfor? De fikk surrogater istedenfor ekte saker. Med surrogater er den kristelig-etiske personlig virksom. Med ekte saker er Kristus virksom med Ord og Sakrament i den forsamlede menighet. Der er det nåderike å finne som ellers ikke fins på jorden.

Hvor kjennetegnet på ”kristenliv” ble den enkeltes deltagelse i interessegrupper, ble dåpen til Jesu død og oppstandelse uten betydning i dagliglivets utfordringer. I kirker og be-
dehus ble dåpen oppfattet som ”starten på kristenlivet”, og dåpsbarnet døpte ønsket velkommen som medlem i menigheten. Historisk sett ble *radikalpietismens* krav til livsytringer normgivende. På modernistisk vis ble kristenliv og kirkegang begrunnet på snusfornuftig vis med tilfredsstillelse av den enkeltes behov. Kirkens livskilder ble alminneliggjort.

Senere reformer og ekumeniske avtaler bekrefter den indrekirkelig fremmedgjøring for Ord og Sakrament. Gavestrukturen i Herrens Nattverd var fortrent og sakramentet blitt en funksjon av ”den nattverdfeirende menighet”. I sentrum står fremdeles den kristelig-etiske personlighet, men en ny dimensjon er kommet til: Avtaler om kirkefelleskap med den åndeliggjørende fornuft i reformerte tradisjoner fra Zwingli, Calvin og Bucer. Tidligere sammenblanding av rettferdiggjørelse og helliggjørelse antok nye former til Romerkirkens fordel.

Hva kan vi lære av kirkens forfallstider?

Det negative svar gir seg av seg selv og er gammelt nytt: *Kirketilpasninger til allmenreligion og yndlingsidéer i samtiden medfører en indrekirkelig verdsliggjøring på samtidskulturens premisser*. Da truer kristeliggjorte menneskepåfunn det sakramentale liv innenfra. Med stor konsekvens vil omfattende prosesser omdanne kirken til kulturinstitusjon og samfunnsetat, og kirkens tro til allmenreligion.

Det positive svar er dette: *Kirken må konsolidere sitt gudstjenesteliv og sin undervisning på det som er enestående og usammenlignbart ved kirken*. Enestående er det evangeliske prekenembete fra den oppstandne Kristus, gitt ”til de helliges fullkommengjørelse, til embetets gjerning, til Kristi legemes oppbyggelse”, Ef 4:12 (e Svensk Kyrkobibel. Nya Testamentet). Dets utøvere er kalt av Gud ved menighetens kall. De er forvaltere av ”Guds hemmeligheter” (1 Kor 4:1) under utøvelse av løse- og bindemakt i Kristi sted. Forvaltet på troskapens vilkår, er den oppstandne Kristus nærværende og virksom i deres gjerning med evangeliet og sakramentene fra ham.

Lik disiplene den gang i hans fornedrelse, er også vi henvist til Jesu ord og undergjæringer. Ved Faderens nådeside er han nærværende og virksom med Ord og Sakrament i den forsamlede menighet. Da skal nattverdiliturgien – takksigelsen – dele Jesu glede med Guds fullendte rike for øye, Åp 19:6 - *Salige er de som er innbudt til Lammets bryllupsmåltid*.

Denne indrekirkelige konsolidering på kirkens grunnvoll har ingen fornuftig begrunnelse. Etter Pinsedagen fortsetter Jesus-historien som bevitnet historie, like underfull som den gang. Den gang trådte Sønnen offentlig fram i Jesu tjenerskikkelse og proklamerte Guds rikes synlige nærvær i kraft av Jesu person. Denne hemmelighet bekreftet han med undergjæringer, når han fant det tjenlig. Vi bekjenner denne hemmelighet med ordene ”unnfanget av Den Hellige Ånd, født av jomfru Maria”.

Nå fortsetter Jesus-historien ved Faderens nådeside, ikke langt borte, men nærværende og virksom med prekenembetets gjæringer i den forsamlede menighet. Liksom disiplene den gang, er også vi henvist til Jesu Kristi ord og undergjæringer hvor evangeliet blir forkynt og sakramentene forvaltet, slik han har befalt. Vi hører den Oppstandnes undervisning i Skriftene, og vi ser hva Ordet gjør midt iblant oss. Uten den Oppstandnes innstiftelser og befalinger, ville Jesus-historien endt i graven, og dåpen, syndsforlatelsen og Nattverd vært ukjente handlinger i denne verden.

Først dåpen til Jesu død og oppstandelse. Dåpen er rettferdiggjørelsens sakrament. Hva han har gjort for alle, gir han den enkelte i dåpen, til salighet hos Gud for hver den som tror (Mk 16:16). Den ene ”Hellige og Rettferdige” (Apg 3:14) har oppfylt Guds hellige lov i

alles sted. Vi naglet ham til korset med våre synder. Han betalte skyldbrevet med sin offerdød. Gud er en forsonet Gud. Alle er vi frikjent i og med Kristi lidende lydighet, og ikke av noen annen grunn. Guds vitnesbyrd er Kristi oppstandelse fra de døde på den tredje dag, men dermed er ikke frelsen blitt alle til del.

Den Oppstandnes dåpbefaling står fast (Mt 28:19f). Den som praktiserer sin dåp, anvender Kristi velgjerninger på seg selv. Det skjer når vi erfarer arvesyndens motstand mot gjerninger som har Guds ord og befaling for seg. Ingen elsker Gud helhjertet, slik han vil, og heller ikke sin neste som seg selv. Da gjelder det å øve troen, enhver i sitt kall, og anvende Kristi velgjerninger med bønn og gudsord, enhver på seg selv. Troens rettferdighet er Guds gave, gitt av nåde: Kristus Jesus - *”den Hellige og Rettferdige”* (Apg 3:14).

Så Guds nådetilsagn – *syndenes forlatelse*. Evangeliet kunngjør Guds fullbrakte frelse, stadfestet med Kristi oppstandelse fra de døde, til trøst og oppmuntring for alle som strever med synd og død og satans rike. De tror at evangeliet har adresse til andre, men ikke til meg. Denne anfektelse slipper ingen kristen unna. De skal innbys til det private skriftemål, hvor dåpens nåde blir stadfestet for den enkelte med Kristi løseord i sin tjeners munn: *”Jeg forlater deg syndene dine. I Faderens osv”*. Gaven gis gratis, for Kristus har betalt den, *”ikke med gull eller sølv, men med sitt hellige og dyre blod og sin skyldfrie lidelse og død”* (forkl LK, jf 1 Pet 1:18). Syndenes forlatelse er troens støttestav underveis til Herrens bord og Lammets bryllupsmåltid på den nye jord. Gaven fins ikke andre steder enn i Guds kirke på jorden.

Til sist *Herrens Nattverd* – også kalt *”troens fest”*. Her i sitt nåderike på jorden, gir enhetens Herre det synlige og underfulle pant på Guds fred – samfunn med Kristi legeme og blod i sakramentets skikkelser (Ef 2:14, jf nådepakten *”i mitt blod”*). Apostelen Johannes utfolder Pauli læreutsagn, 1Kor 10:16f - *Velsignelsens beger som vi fremsier velsignelsesbønnen over, er det ikke samfunn med Kristi blod? Brødet som vi bryter, er det ikke samfunn med Kristi legeme? Fordi det er ett brød, er vi alle ett legeme, for vi har alle del i det ene brød* (e Sv Kyrkobibel). Johannes presiserer at den som bekjenner Sønnen, har samfunn med Faderen (1 Joh 2:23, jf 1:3, 6f). Men uten Den Hellige Ånd kan ingen bekjenne at Jesus er Sønnen (2 Kor 13:13). Liksom Jesu Far i himmelen er *opphavet* til kirkens Kristus-bekjennelse (Mt 16:16f), er Faderen også opphavet til det prekenembete som fører Kristus-bekjennelsen i munnen, og opphavet til kirkens samfunn med Kristus og hans kirke i himmelen og på jorden (1 Joh 2:23, 2 Joh 9). Det unike ved Guds kirke på jorden kommer fra himmelen.

Det unike ved kirken er Kristi virksomme nærvær i den forsamlede menighet, slik han har lovet. Med apostelordets lære fra Kristus, er han vår Lærer, Hyrde og Biskop (1 Pet 2:25). Liksom den gang, åpner han *”Skriftene”* (GT) også for oss. Han gjør det med sin Hellige Ånd, når og hvor han vil (CA 5), og virker ved troen det nye livet under Guds nådehimmel.

Med denne kunnskap kan kirkens forfallstider tjene som advarsler og påminnelser. Fallbyr menigheten hva folket vil ha, får folket surrogater. Framstår menigheten som apostolatets kirke på dette sted, blir Guds rene evangelium kunngjort, tilsagt og rakt fram i Sakramentets skikkelser. Der øser døpte mennesker av ”frelsens kilder” (Jes 12). Når Gud gir nåde til å anvende Kristi velgjerninger, enhver på seg selv, da lever vi av kirkens kjennetegn og har Jesu fullkomne glede (Joh 15:11, 16:24, 17:13, 1 Joh 1:4). Forvaltet på troskapens vilkår, kommer Guds nåderike også til oss, og vi kan synge med Luther: ”Nå er det godt, nå lever vi Guds brøds, de gode dage”. Men blir ikke ”Guds hemmeligheter” forvaltet slik Herrens bud sier, er alt tapt.

Sett utenfra, virker denne tillit underlig. Hvorfor? Årsaken er *den Gud som gjør under* i en bevitnet historie (Sal 65:6, 77:15, 118:18). Et under kan ikke forklares. Det må bevitnes som kjensgjerning. Prekenembetets oppdrag og fullmakter stammer fra den oppstandne Kristus. Uten Kristi oppstandelse, ville menighetens samling om Ord og Sakrament aldri funnet sted noe sted. Her handler det om undergjerninger, innstiftet og befalt av den Oppstandne selv. Kirken bærer med seg Guds vitensbyrd – Jonas-tegnet (Mt 16:4) i menighetens midte.

Fader Abraham har rett, Lk 16:31 – ”*Hører de ikke på Moses og profetene, så lar de seg heller ikke overbevise om noen står opp fra de døde.*” Vår menneskenatur søker andre støttestaver. Vi har ingen grunn til å hovre, men desto større grunn til å være beredt. Mt 24:44 - *Menneskesønnen kommer i den time dere ikke venter det.* – Nå gjelder det for prest og predikant å forvalte Guds rikes goder med klokskap og ”*gi dem mat i rette tid*”. Lk 12:40-44. Men Jesu *dagsordre* omfatter alle Guds barn, Mt 26:41 - *Våk og be om at dere ikke må komme i fristelse!*

Kilder:

Berggrav, Eivind

1937 *Spennings land. Visitas-glimt frå Nord-Norge.* Oslo.

Diestelmann, Jûrgen

1996 *Actio Sacramentalis. Die Verwaltung des Heiligen Abendmahles nach den Prinzipien Martin Luthers in der Zeit bis zur Konkordienformel.* Braunschweig.

1998 *Über die Lutherische Messe. Gemeindevorträge und Abhandlungen.* Gross-Oesingen.

Elert Werner

1954 *Abendmahl und Kirchengemeinschaft in der alten Kirche hauptsächlich des Ostens.* Berlin.

Ellingsen, Terje

1990 *Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov. Oversatt av...* Oslo.

Luther, Martin & Melancton, Philip

1998 De sachsiske visitasjonsartikler av 1528. Boktittel: **Ord i rette tid**. Per Nielsen, overs. Oslo.

Svebak, Kåre

1986 *Lestadianerne – kirkens voktere?* Var den lestadianske bevegelse en bremse på dissenteriets utbredelse i Nord-Norge? Finnmark Distriktshøgskole. 151 s.

E-post: kaare.svebak@gmail.com